

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 35, Winter 2023

A Research on Persian Goddesses Associated with Cow (In Comparison with Cow-Goddesses in Egypt, Mesopotamia and India)

Khani, Sh.¹, Dadvar, A.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.24940.2380>

Received: 2021/09/16; Accepted: 2022/03/14

Type of Article: Research

Pp: 33-58

Abstract

The worship of cattle, especially bull and cow was common in ancient cultures, from Egypt to the Indus valley, and many of its signs can be seen in images, texts and myths. Many of the gods and goddesses were bull or cow. The religion of the indigenous peoples of the Plateau are similar to the mentioned cultures and the image of a cow goddess on the Elamite seal the third millennium BC has been obtained. But in Iran, due to the arrival of the Aryans and the emergence and domination of the Zoroastrian religion and the changes that occurred in the sources of the Zoroastrian religion, there are various ambiguities and opinions about the Iranian goddesses. It is assumed that due to centuries of proximity of the indigenous peoples and newcomers and cultural ties with other areas, religious interactions have taken place. The main question is which goddesses can be a good example for a cow goddess like other civilizations? The aim of this study is to select two or three cow goddesses in Mesopotamian, Egyptian and Indian cultures and by comparative study and using the three universal and widespread symbols of cow, milk and tree of life as the main criterion and characteristic of the great goddesses, we will show that some of these characteristics can be matched with the goddesses; Drvasp (Gošurvan), Anahita and Sepandarmaz. The two symbols of the milk and the tree of life have been seen in all ancient times and their association with the symbol of the cow in most cultures provides a good criterion for knowing more about the goddesses of Iran. This article has been done by descriptive-comparative and analytical method and using library resources. The lack of a study focused on the leading Iranian goddesses necessitates a comparative study.

Keywords: Cow, Milk, Tree of Life, Goddess.

1. Ph.D. in Art Research, Department of Art Research, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran .

2. Professor of Art Research Department, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: a.dadvar@alzahra.ac.ir

Citations: Khani, S. & Dadvar, A., (2023), "A research on Persian goddesses associated with cow (in comparison with cow-goddesses in Egypt, Mesopotamia and India)". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 12(35): (33-58. doi: 10.22084/nb.2022.24940.2380).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5057.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

Introduction

“Of all the great religions of the world, Zoroastrianism contains the most difficult issues.” Zaehner writes in the preface to his book “The rise and fall of Zoroastrianism”. (Zaehner,2005:12) One of the difficult points is the existence of goddesses in the religion of ancient Iran, which is mentioned in recent Zoroastrian and western resources, but the connection of many of them with the pre-Aryan past remains more or less obscure. The existence of the cow goddesses is known in almost ancient cultures. Despite the Elamite seal with the image of a cow goddess, the question arises which of the goddesses of ancient Iran can be associated with this symbol? this research is based on the hypothesis that the existence of different religious connections between ancient civilizations as well as the influence between the religion of the indigenous peoples of the plateau and the Aryan tribes has been accepted by most scholars, and based on some evidence that is briefly mentioned in this discourse, the three Iranian goddesses are in harmony with selected symbols. This research is an attempt to know more about Iranian goddesses using three important global symbols of cow, milk and tree of life. These symbols are often associated with the great goddesses. For this purpose, two or three goddesses have been selected from each civilization and the symbolic relationship of these goddesses with the cow, milk and tree of life has been shown by descriptive- analytical and comparative methods and by using library and images sources. Obviously, the study of this symbol and its associated goddesses in Iran requires independent research, but before that, a valid and cognitive criterion of the subject under discussion in similar civilizations is needed, which provides a comparative study. This research is an interdisciplinary research based on archaeological findings. The existence of these symbol in countries like Iran shows that the ancient patterns that the indigenous peoples of the plateau and elsewhere believed in, continued to exist in later periods. Regarding the connection of these three symbols and their comparative study in four civilizations and the relationship of these symbols with the Persian goddesses, no study has been done so far. The only notable source is the book “The migration of symbols”, which deals with the Connection between the goddesses of the Egyptian cow; Hathor and Nut and their relation to the milk and tree of life are mentioned relatively briefly.

Article text

The Egyptian goddesses, Nut and Hathor often depicted as cows whose bellies form the arch of the sky. Nut, Hathor and Isis have also connected

with the underworld and in many tombs; for example, Hathor is depicted as a cow breastfeeding the dead baby Pharaoh. In Mesopotamia, Nin-hursag and Inana were the cow-goddesses. Vedic goddesses; Aditi and Vac, as well as Kamadhenu, are also cow goddesses and related to the soma. Soma is sometimes associated with cow's milk in Hindu texts. The goddesses selected in this study are also associated with the tree of life. The tree of Egyptian life was the sycamore, the sap of which is milky, and is matched with the goddess- cow's milk. In Mesopotamia, many Sumerian kings boasted that they drank the milk of the goddess Nin- hursag. Inana/Ishtar and Nin-hursag are also associated with the tree of life. In India, Aditi is the embodiment of the tree of life, And Vaç and Kamadhenu are associated with the sacred plant, soma. In Iran, according to the authors, there are three suitable options for a cow-goddess; Drvasp, Sepanta Armaiti and Anahita; a goddess with cow legs has been seen on an Elamite seal from the third millennium BC. Ackerman considers this figure to be Drvasp or Gošurvan. Some scholars interpret the words "gəoš" and "urvan" to mean "mother- earth spirit". In Iran, Sepanta Armaiti is known as earth. Aditi and Kamadhenu, in some texts are also equated with the earth in India. The moon is also associated with the "unique created cow", and in some texts, it is assumed to be female, and according to Ackerman, it is Drvasp. Columns with cow heads have also been found in temples attributed to Anahita. Anahita is also associated with the; pomegranate and white homa or geokerena.

Conclusion

The cow is an ancient symbol that is often equated with the Great Goddess, associated with the moon, earth or sky in different cultures. The oldest goddesses of the ancient world were the embodiment of the cow and were often equated with the tree of life. The milk of the cow (goddess) has also become universal symbol as the nourisher of mankind. In the two civilizations of Egypt and Mesopotamia, the cow goddesses, such as Hathor, Nut, Isis, Inana/Ishtar and Nin hursag show the clearest pattern of the union of the cow- milk- tree of life. In India, these symbols took on more complex forms.; Aditi, Vaç and Kamadhenu whose milk is considered identical with soma, the sacred plant. In Iran, a cow goddess has been observed on the Elamite seal from the third millennium BC. The three goddesses; Drvasp, Anahita and Sepandarmaz are the authors suggestions for the cow goddesses in Iran. The meaning of Gošurvan, which some scholars today interpret as "earth-mother spirit", is appropriate to both Gəoš

urvan and Sepandarmaz, the earth guardian angel. In the temple attributed to Anahita, headstones with cow heads have been found and geokerena tree and pomegranate have also related to Anahita.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پانگانه نشریه: <https://nbsh.basui.ac.ir>
شماره ۳۵، دوره دوازدهم، زمستان ۱۴۰۱

جستاری درباره الهه‌های ایرانی پیوسته با گوماده (در تطبیق با الهه‌های گوماده در مصر، بین‌النهرین و هند)

شهین خانی^۱، ابوالقاسم دادور^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.24940.2380>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۳-۵۸

چکیده

پرستش احشام، به ویژه گاونر و ماده در فرهنگ‌های کهن از مصر تا دره سند رایج بوده، نشانه‌های بسیاری از آن در تصویرها، متن‌ها و اسطوره‌ها دیده می‌شود. بسیاری از خدایان و الهه‌های مادر، گاونر یا ماده بوده‌اند. دین و فرهنگ مردم بومی فلات نیز با فرهنگ‌های مذکور مشابهت داشته و تصویری از یک الهه گاو بر روی مهری عیلامی از هزاره سوم پیش از میلاد در شوش به دست آمده است؛ اما در ایران، به دلیل ورود اقوام آریایی و غلبه دین زرتشتی و تغییراتی که در منابع دین زرتشتی به وجود آمد، ابهامات و نظرات مختلفی در مورد الهه‌های ایرانی وجود دارد. فرض این است که بر اثر قرن‌ها مجاورت با مردم بومی و ارتباطات فرهنگی با دیگر نواحی در همه دوره‌ها، تأثیرات متقابل دینی صورت گرفته است. پرسش اصلی این است که کدام الهه‌های ایرانی می‌توانند گزینه مناسبی برای یک الهه گوماده مانند سایر تمدن‌ها باشند؟ هدف این پژوهش این است که با انتخاب دو یا سه الهه شاخص گوماده در فرهنگ‌های بین‌النهرین، مصر و هند، با مقایسه‌ای تطبیقی و با استفاده از سه نماد جهانی و گسترده گوماده، شیر و درخت زندگی به عنوان ملاک و مشخصه اصلی الهه‌های بزرگ یا مادر نشان دهیم که برخی از این ویژگی‌ها را می‌توان با سه الهه ایرانی؛ درواسپ (گوشورون)، آناهیتا و سپندارمذ تطبیق داد. دو نماد شیر و درخت زندگی در تمام دوره‌های باستان در فلات ایران هم دیده شده‌اند که پیوستگی‌شان با نماد گوماده و الهه‌های بزرگ در اغلب فرهنگ‌ها، ملاک خوبی برای شناخت بیشتر الهه‌های ایران فراهم می‌کند. خواهیم دید که سه الهه، به ویژه آناهیتا به عنوان الهه‌ای بزرگ، گزینه مناسبی برای یک الهه گوماده بوده، در همراهی با دو نماد دیگر، شیر و درخت زندگی دیده شده‌اند. این پژوهش با روش توصیفی-تطبیقی و تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تصویری صورت گرفته است.

کلیدواژگان: گوماده، شیر، درخت زندگی، الهه.

I. دکتری پژوهش هنر، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
II. استاد گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: a.dadvar@alzahra.ac.ir
* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول، تحت عنوان «مطالعه تطبیقی نماد «گوماده» (در بین‌النهرین، مصر، هند و ایران) است.

ارجاع به مقاله: خانی، شهین؛ و دادور، ابوالقاسم، (۱۴۰۱)، «جستاری درباره الهه‌های ایرانی پیوسته با گوماده (در تطبیق با الهه‌های گوماده در مصر، بین‌النهرین و هند). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۵): ۳۳-۵۸. (doi: 10.22084/nb.2022.24940.2380)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5057.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

زهر در پیش‌گفتار کتابش «طلوع و غروب زرتشتی‌گری»، می‌نویسد: «از میان تمامی ادیان بزرگ جهان، زرتشتی‌گری حاوی دشوارترین مسائل است» (زهر، ۱۳۸۴: ۱۲). یکی از نکته‌های دشوار، مسأله وجود الهه‌ها در دین ایران باستان است که در منابع زرتشتی و غربی به آن‌ها اشاره شده، اما ارتباط بسیاری از آن‌ها با گذشته پیش‌آریایی کمابیش مبهم مانده و آرای محققان عموماً در حد حدس و گمان است؛ از سوی دیگر، وجود الهه‌های گاوماده، در همه فرهنگ‌ها، چه در تمدن‌های همجوار ایران و چه در نقاط دوردست‌تر امری شناخته شده است. یافته‌های باستان‌شناختی فراوان است؛ در گنج‌دره، در کوه‌های زاگرس، در چای‌اونو و در نمریک در شمال عراق، مجموعه حیوانات، مخصوصاً سرهای گاونر به تعداد زیاد یافت شده که اغلب به دیوار ساختمان‌ها متصل بودند. عملی که در موری‌بیت، در دوره پیش‌ازسفال و بعدتر در معبد‌های چاتال‌هویوک پذیرفته شد (Roaf, 1990: 34). در چاتال‌هویوک، شمار زیادی سر گاونر یا شاخ در محل‌هایی که احتمالاً معبد بوده‌اند، یافت شده است. در این سایت نوسنگی، پیکره‌ای زنانه به صورت نقش برجسته دیده می‌شود که احتمالاً الهه‌ای را در حال تولد بخشیدن به سر گاونر یا قوچ نشان می‌دهد. این یافته‌ها در کنار پیکره‌های گلی فراوان از زنان را محققان به عنوان تجلی یک آئین باروری پیوسته با پرستش الهه‌ها تعبیر کرده‌اند (Akurgal, 1970: 4).

در مصر، یافته‌هایی در نابتا پلایا^۱ و دیگر نواحی صحرا، به سوی غرب دره نیل علیا، نشان داده که احشام در دوره‌ای بسیار طولانی، قبل از اهلی شدن، مورد پرستش بوده‌اند. نمونه‌هایی که از شاخ‌های گاوماده در توشکا، در نوییا^۲، در حدود ۱۰هزار پیش‌ازمیلاد در تدفین‌ها به دست آمده‌اند، حاکی از همراهی آن‌ها با باورهای زندگی پس از مرگ است. با چنین پس‌زمینه‌ای، محققان الهه‌های گاوماده در مصر دوره پادشاهی را استمرار سنتی بسیار قدیمی‌تر از وجود یک الهه گاوماده خاستگاهی می‌دانند (Wilkinson, 2003: 15). وجود خدایان متعدد شاخ‌دار، در شرق و غرب، دلیل دیگری بر اهمیت نمادین گاونر و گاوماده است. در سومر؛ آنو، انلیل، مردوک و اینانا/ایشتار از پوشش سر شاخ‌دار استفاده می‌کردند. خدایان مصری؛ هاتور، ایزیس، نوت، ست و آمون و خدای هندو، شیوا و پوزئیدون، خدای یونانی، نشانه‌های شاخ را با خود داشتند؛ نیزه سه‌شاخه که نمادی از شاخ‌ها بود. در اسطوره‌های یونان، دیونیسوس، پان، ساتیرها و خدایان رودخانه و الهه هرا، یو (زمین-مادر) و آفرودیت نیز همه شاخ‌هایی به عنوان نشان داشتند (Eliade, 1986: 462). در مقابل خدایان متعدد گاونر، گاوماده نیز، نمادی بسیار کهن است که غالباً با الهه‌های بزرگ^۳ یا مادر هم‌سان شده و با سویه مؤنث طبیعت، باروری، ماه، آسمان و زمین پیوند یافته است (Tresidder, 1997: 52). از سوی دیگر، امروزه وجود ارتباط فرهنگی و آئین‌های باروری مشابه، در بسیاری از فرهنگ‌های منطقه‌ای گسترده، از تمدن دره سند، فلات ایران و عیلام، بین‌النهرین و مصر امری بدیهی شمرده می‌شود (رفیق مغول، ۱۳۶۹: ۱۶-۲۴). با توجه به قدمت الهه‌های گاوماده در غالب فرهنگ‌ها و یافت شدن مَه‌ری

عیلامی با تصویر یک الهه‌ی گاوی، به نظر می‌رسد که مردم بومی فلات ایران نیز با الهه‌های گاوماده آشنا بوده‌اند.

پرسش و فرضیه پژوهش: با موارد یاد شده، این پرسش پیش می‌آید که کدام یک از الهه‌های ایران باستان می‌توانند با این نماد پیوسته باشند؟ اساس این پژوهش بر این فرضیه است که با وجود ارتباط گسترده میان تمدن‌های یاد شده و اشتراک فرهنگی و دینی و هم‌چنین تأثیرپذیری میان دین مردم بومی فلات و اقوام آریایی در هند و ایران که از سوی اغلب محققان پذیرفته شده و براساس برخی شواهد که در این گفتار به آن‌ها اشاره شده، حداقل سه الهه‌ی ایرانی - آناهیتا، سپندارمذ و درواسپ - با نمادهای منتخب هماهنگی دارند. این پژوهش، تلاشی است برای شناخت بیشتر الهه‌های ایرانی با استفاده از سه نماد مهم جهانی؛ گاوماده، شیر و درخت زندگی. این نمادها اغلب با الهه‌های بزرگ همراه هستند. این پژوهش، تحقیقی میان‌رشته‌ای؛ اعم از تاریخ هنر، اسطوره‌شناسی، تاریخ ادیان و نمادشناسی برمبنای یافته‌های باستان‌شناسی است. وجود این نمادها در کشورهایی مانند ایران نشان می‌دهد که الگوهای کهنی که مردم بومی فلات و سایر نقاط به آن‌ها معتقد بودند، در دوره‌های بعد به حیات خود ادامه دادند.

روش پژوهش: گاوماده، نمادی پیچیده با مفاهیمی چندگانه است؛ در این گفتار بر دو ویژگی «الهه‌های بزرگ»، همانندی با گاوماده و درخت زندگی تأکید شده و به بعضی ویژگی‌های دیگر این نماد، مانند پیوستگی با ماه، زمین و آسمان اشاره شده است. مطالعه تطبیقی نه تنها این همانندی‌ها را آشکار می‌سازد، بلکه معیاری برای شناخت الهه‌های ایرانی به دست می‌دهد که گزینه مناسبی برای یک الهه‌ی گاوماده هستند. در این پژوهش از فرهنگ‌های مصر، بین‌النهرین و هند الهه‌های شناخته شده‌ای انتخاب شده‌اند که مشخصاً در متن‌ها بر همانندی آن‌ها با گاوماده و از سوی دیگر، درخت زندگی اشاره شده است. با این هدف از هر تمدن، دو یا سه الهه انتخاب شده، با روش توصیفی-تطبیقی و تحلیلی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تصویری، ارتباط نمادین این الهه‌ها با گاوماده، شیر و درخت زندگی نشان داده شده است. شیر گاوماده با شیر درختان در اغلب این نمونه‌ها هم‌سان است.

پیشینه پژوهش

درخصوص پیوند سه نماد الهه - گاوماده، شیر، درخت زندگی، کتاب «مکنزی» انتقال نمادها (۱۹۹۶) به ارتباط الهه‌های گاوماده مصر؛ هاتور و نوت با شیر و درخت زندگی اشاره کرده است؛ هم‌چنین کتاب «ویلیکینسون» نماد و جادو در هنر مصری (۱۹۹۴)، اشاره‌هایی به ارتباط الهه‌های مصری با جهان پس از مرگ، تابوت و درخت دارد. در کتاب «بورلی مون» با عنوان نمادپردازی کهن الگوها (۱۹۹۷) نیز دو مقاله کوتاه درمورد پیوند ایزیس با درخت زندگی و اشاره‌هایی به درختان ثمردهنده شیر در هند وجود دارد. درخصوص هند، کتاب الهه‌های هندو (۱۹۸۵)، «کینزلی» و کالی (نیروی مؤنث) (۲۰۰۱) «موکرجی» به‌طور مختصر به الهه‌های گاوماده آدییتی

و واچ پرداخته‌اند. در زمینه ایران، مقاله‌های «اکرمن» در کتاب سیری در هنر ایران» (۱۳۸۷) هنوز بهترین منبع در خصوص پیوند الهه گاوی، درواسپ و آناهیتا با ماه، است؛ هم‌چنین مقاله «اردشیر بهمردی» (۱۳۹۱) نکته‌های تازه و مفیدی در خصوص گوشورون دارد.

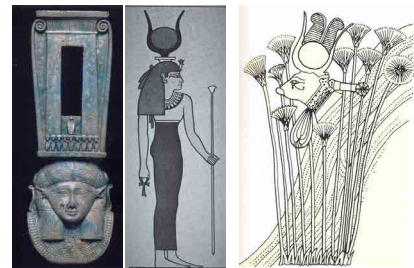
- نماد گاوماده: نماد باروری و ثروت بوده، در بسیاری فرهنگ‌ها، جهیزیه دختران، یا جایگزین پول و نوعی دارایی مهم محسوب می‌شد. در فرهنگ یونانی، نام دختران؛ «Polyboia» «ارزش ماده‌گاوهای بسیار» و «Phereoia» «آورنده ماده‌گاوهای بسیار» بود (Matthews, 2005: 133). بسیاری از الهه‌ها، الهه گاوماده بودند؛ به‌طورمثال «عاشیره»، الهه سامی که با دو شاخ ترسیم می‌شد، «مادر خدایان» نامیده شده، آئین او به مذهب عبری‌ها نیز راه یافته و «سلیمان» برای تکریم او معبدی در نزدیکی اورشلیم ساخته بود (Lurker, 1994: 39). در اوگاریت، او را «آتارت» می‌نامیدند (بهار، ۱۳۷۵: ۲۴۸) و در سوریه، آستارت یا آستارته بود (Hart, 1993: 42). آتات، دیگر الهه سامی غربی نیز با یک جفت شاخ ترسیم می‌شد. او خواهر و همسر بعل - گاونر- بود. آتات فقط زمانی می‌توانست با بعل درآمیزد که به صورت ماده‌گاو در می‌آمد و در این صورت می‌توانست به یک «گاونرجوان» زایش بخشد (Leick, 1991: 6). در غرب نیز مردم «گل» (Gaul)، الهه «دامونا» را می‌پرستیدند که معنی نامش «گاوماده بزرگ» بود (Lurker: 89). الهه بزید یا بریجید مقدس دوره‌های بعد نیز با گاوماده پیوسته بود. در سنت مسیحی، بریجید با فرآورده‌های لبنی پیوسته و محافظ همه حیوانات شیره بود. او را اغلب در حال شیر دادن تصویر کرده‌اند (Jennings, 2005: 23). هرا، ازسوی شاعران یونان، «گاوچشم» لقب گرفته و راه شیری، زنبق، کبوتر و انار از نشانه‌های او بودند. در هنر یونانی، گاوماده؛ جونو، دیمتر، سرس و یو را بازنمایی می‌کرد و جانور مقدس آتنا نیز بود (جابز، ۱۳۷۰: ۱۱۱). در اسکاندیناوی، «اودوملا»، گاوماده‌ای بود که چهار رودخانه شیر از نوک پستان هایش جاری شدند و غول نخستین، تیمیر، از آن تغذیه کرد (پیچ، ۷۶). سرخ‌پوستان نیز الهه «وُپه» را دارند که «گاو وحشی-سفید» نامیده می‌شود (شوان، ۱۳۷۸: ۱۱۰-۱۱۱).

الهه‌های-گاوماده در چهار تمدن

در ذیل به نمونه‌های شاخص الهه‌های گاوماده در تمدن‌های مصر، بین‌النهرین، هند و ایران می‌پردازیم.

- مصر: از مشهورترین الهه‌های گاوماده در مصر می‌توان از هاتور، ایزیس و نوت نام برد.

هاتور یکی از قدیمی‌ترین و بزرگ‌ترین الهه‌های مصری، نامش به معنی «خانه برج» هوروس» بود (Andrews, 1994: 19) که احتمالاً اشاره به خانه کیهانی، آسمان و زهدان دارد؛ زیرا در سنت مصری، آسمان مؤنث بود (Lurker: 143) در سنتی باستانی، او گاوماده مادری بود که چهار پایش ستون‌های آسمان و شکمش گنبد آسمان شد؛ او هم‌چنین به شکل گاوماده؛ مادر الهی فرعون بود. در روایتی،

▲ تصویر ۱: سه منظر از هاتور (مآخذ از راست: Wilkinson, 2003: 141, 143; Budge, 1969: 418).
Fig. 1: Three views of Hathor (source from the right: Wilkinson, 2003: 141, 143; Budge, 1969: 418).

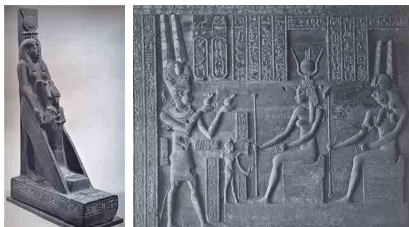
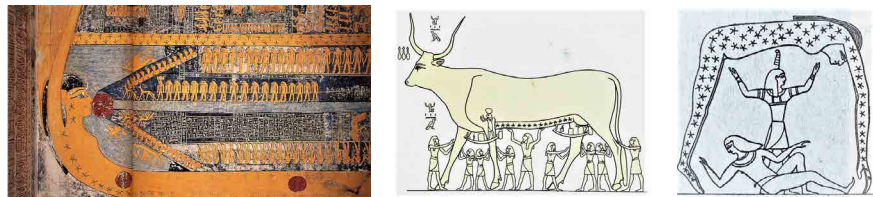

هر غروب، هوروس، خدای خورشیدی برای زایشی دیگر به شکل شاهین، وارد دهان هاتور می‌شد (Cappadona, 1998: 164) و در روایتی دیگر گفته می‌شد؛ خدا-خورشید، رع در او سکنی گزیده، میان سینه‌اش پنهان شده تا سپیده‌دم بار دیگر متولد شود. اساساً او به عنوان الههٔ مادر و آفرینندهٔ جهان و خورشید مورد تکریم بود (ویو، ۱۳۷۵: ۴).

مصریان باستان برای گاو، منظری مادرانه قائل بودند. گاوماده، پربرکت و بارور، حمایت‌کننده و تغذیه‌کننده بود. در کفن‌های دورهٔ «پیش از پادشاهی»، طلسم‌هایی با سر گاو و شاخ به دست آمده که به نظر می‌رسد با هاتور پیوسته باشند. ساخت این طلسم‌ها تا دوره‌های بعد ادامه می‌یابد و پیوسته با حمایت یا تغذیهٔ مرده در جهان پس از مرگ هستند (Andrews, 1994: 61-62). هاتور را اغلب به شکل زنی با سر گاوماده یا بیشتر با سر انسانی، مزین به شاخ یا گوش گاو نشان داده‌اند (تصویر ۱). او با عنوان «شهبانوی باختر» نگاهبان گورستان شهر تب بود (ویو، ۱۳۷۵: ۴۲-۴۳). نوت، الههٔ گاومادهٔ دیگر مصری نیز ایزدبانوی آسمان بود که اغلب او را به دو شکل نشان می‌دادند؛ زنی با بدن کشیده که با نوک پاها و سرانگشتان زمین را لمس می‌کند؛ درحالی‌که شکم ستاره‌گون او را ایزد «شو» یا تهیگی هوا نگاه داشته، طاق آسمان را شکل می‌دهد. تصویر رایج دیگر از نوت، گاوماده‌ای است که پس از زایش خدا-خورشید، رع، بر پاهایش می‌ایستد، سپس بلند و بلندتر می‌شود تا حالت گیجی به او دست می‌دهد. پس برای نگاه داشتن هر یک از پاهای او ایزدی می‌گمارند. این پاها چهار ستون آسمان بودند (همان: ۲۳). در هر دو تصویر، اشاره به چهار جهت اصلی دیده می‌شود. نگارهٔ نام نوت، ظرفی شبیه رحم زن و ظرفی از آب است؛ زیرا در برخی روایت‌ها، نوت، مادر رع دانسته شده که در زورقی، در شکم او که نماد اقیانوس جهان یا رودی است، بادبان می‌کشد که اشاره به زایش خورشید است (تصویر ۲)، (ایونس، ۱۳۷۵: ۷۲). نوت، به دلیل نقشش در اسطورهٔ اُزیری، همانند هاتور با جهان پس از مرگ و مردگان پیوسته بود (همان: ۷۳).

► تصویر ۲: الههٔ نوت (مأخذ از راست: Wiedemann, 2003: 231; Wilkinso, 2003: 78; 162).

Fig. 2: The Goddess of Note (source from the right: Wiedemann, 2003: 231; Wilkinson, 2003: 78; 162).

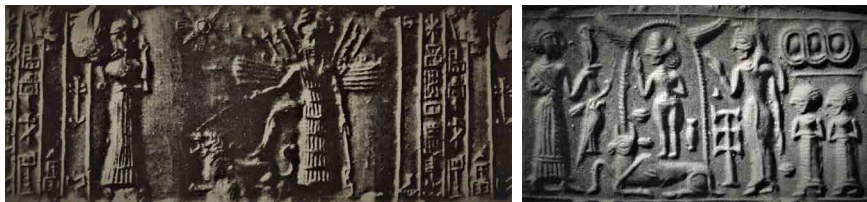
▲ تصویر ۳: الههٔ ایزیس (سمت راست: Quirk, 1992: 12; Wilkinson, 2003: 148; سمت چپ: Quirk, 1992: 12).

Fig. 3: Goddess Isis (right: Wilkinson, 2003: 148; left: Quirk, 1992: 12).

در زبان مصری، نام «ایزیس» به معنی «سریر» یا «تخت» بود و به عنوان مادر هوروس، مادر فراغنه نیز محسوب می‌شد (اباذری و همکاران، ۱۳۷۲، ج ۲: ۹۸). ایزیس، تجسم زنانهٔ قدرت آفریننده و خلاق بود و به عنوان الههٔ مادری مهم، الگوی ازلی وفاداری و همسری ایده‌آل شناخته می‌شد (Cappadona, 1998: 190). در رابطه با اسطورهٔ اُزیریس، او معرف خاک سیاه دلتای مصر بود که با رسیدن اُزیریس (نیل) بارور می‌شود (اباذری و همکاران، ۱۳۷۲: ۹۸). در این منظر، او با «زمین» برابر گرفته شده است. در همین رابطه او حامی مردگان هم هست. او و خواهرش نفتیس، با بال‌های گستردهٔ حمایت‌کنندهٔ مرده در پهلوهایی تابوت می‌ایستادند (تصویر ۳).

در شمایل‌نگاری، ایزیس، اغلب -هم‌چون هاتور- تاجی مرکب از صفحه خورشیدی که در میان شاخ‌های گاو می‌گیرند در سر داشت (Cappadona, 1998:191).

- **بین‌النهرین:** اینانا یا اینین، مهم‌ترین الهه در پانتئون سومری و احتمالاً مهم‌ترین الهه بین‌النهرین در همه دوره‌ها بود. نام سومری او، از واژه نین-انا (Nin-ana) به معنای «بانوی آسمانی» مشتق شده است؛ نام او در قدیمی‌ترین منابع مکتوب اوروک دیده شده و در فهرست خدایان «فارا»، نام او قبل از خدایان «آن»، انلیل و انکی ذکر شده است. شخصیت اینانا را می‌توان به سه سویه مهم تقسیم کرد؛ اول، در منظر الهه عشق و عمل جنسی. دوم، الهه جنگ. و سوم، جنبه ستاره‌ای او به عنوان سیاره ونوس (زهرة)، (Black-Green, 1992: 108-109). نزد سومری‌ها، اینانا، در آغاز به عنوان الهه باروری و موکل بر تکثیر خانواده انسان و حیوان و بانوی انبار خانه‌ها و اصطبل‌ها شناخته می‌شد (کنتنو، ۱۳۴۳: ۳۲)، (تصویر ۴). یکی از صفات او که در متن‌های دوره سارگونی به دست آمده «او. سون. زی. آن. نا»^۴ به معنای «ماده‌گاو متعالی» است که زندگی و غذا می‌بخشد (لیک، ۱۳۸۹: ۷۵). سرودی در ستایش الهه، به اهمیت و اقتدار او، چون یک الهه گاو ماده وحشی اشاره می‌کند: «عشتاروت (ایشتار) ای زن ایزد والجاه که برای نبرد سلاح برگرفته‌ای /... ای نی‌ای که نوای نرمی داری و ای ماده‌گاو وحشی که در چهارگوشه جهان، شاخ می‌زنی /... ای عشتاروت بلندپایه که بر سراسر جهان فرمان می‌رانی / ای عشتاروت نیرومند که مردمان را آفریده‌ای؛ / و پیشاپیش چهارپایان گام برمی‌داری /... ای نگاه‌دار گله، در برابرت زانو می‌زنیم، تو را می‌جوییم، تو درمانگر انسان...» (دیز، ۱۳۸۶: ۱۲۲-۱۲۳).

تصویر ۴: اینانا/ ایشتار در دو منظر باروری و الهه جنگ (گری ۱۳۷۸: ۸۹، ۷۱).

Fig. 4: Inanna/Ishtar in two perspectives of fertility and war goddess (Gray, 1378: 89, 71).

در قیاس با الهه‌های مصری که جنبه مادرانه در آن‌ها تأکید شده؛ اینانا به دلیل پیوستگی‌اش با باروری، غالباً به عنوان معشوق پادشاهان شناخته می‌شد. «سارگن اکدی» در متنی به پادشاهی خود اشاره می‌کند؛ «...در همین هنگام بود که ایزدبانو ایشتار دل‌باخته من گشت. پس من پادشاه شدم» (ژیبران - لاکوئه، ۱۳۷۵: ۷۷).

نام «نین‌هورساگ» به معنی «زمین سنگلاخ» یکی از چند عنوانی است که به الهه مادر باستانی داده شده بود. از او به عنوان «مادر خدایان» و «مادر همه بچه‌ها» یاد می‌شود و در کیش، لاگاش و تل‌عبید معبدهایی داشت (تصویر ۵). بسیاری از پادشاهان بین‌النهرین -از دوره سومری قدیم تا نبوکد نصر- خود را «محبوب الهه» می‌خواندند (Leick, 1991: 132). نین‌هورساگ در سراسر بین‌النهرین، تا سقوط امپراتوری آشور، اغلب به صورت ماده‌گاو نشان داده می‌شد که گوساله خود را شیر می‌دهد، تصویری که گاه دلالت بر ایشتار داشت (هال، ۱۳۸۰: ۹۳).

▲ تصویر ۵: نین‌هورساگ با شاخ‌های گاوماده و خوشه‌های غله که از شانه‌هایش می‌روید و شاخه نخل در دست (سیبرت، ۱۳۹۶: ۲۰۵).

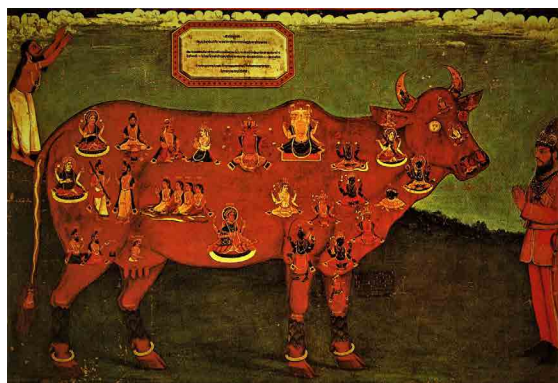
Fig. 5: Ninhorsag with cow horns and grain ears growing from her shoulders and a palm branch in her hand (Siebert, 2016: 205).

- **هند:** امروزه هند تنها کشوری است که هنوز الهه‌ها در آن پرستش می‌شوند. بسیاری عقیده دارند ریشه این سنت به فرهنگ هاراپا (۳۰۰۰ پ.م.) و پیش‌تر بازمی‌گردد. به عقیده برخی از محققان، «آثره ودا» (در مقابل مذهب ریگ‌ودا) اندیشه مردم بومی و باورهای غیرآریایی را با سویی‌ای زنانه بازتاب می‌دهد و مطالعه ادبیات ودایی نشان می‌دهد که الهه‌های محبوب در آئین‌های بومی، در اندیشه مذهبی ودایی تأثیرگذار بوده‌اند. نمونه‌ای مهم، آدیتی، الهه‌ای است که چون زهدان بزرگی که تمام کیهان در آن قرار دارد، ملاحظه شده و اغلب خدایان مهم ودایی زاده او هستند. او الهه‌ای خیراندیش و مهربان و برآورنده آرزوهای مردم است. در ریگ‌ودا برای حمایت از نوع بشر، دعا‌هایی به او تقدیم شده است (Mookerjee, 2001: 11, 16, 21). برجسته‌ترین نشان آدیتی، جنبه مادرانه اوست. او مادر آدیتیاها و هم‌چنین مادر خدای بزرگ، ایندرا است. به اقتضای نقش او چون مادر، اغلب او چون گاوماده‌ای شناخته شده که خوراک فراهم می‌کند و به عنوان گاوماده کیهانی، شیر او با نوشیدنی رستگاریبخش و نیروبخش سوما هم‌سان شده است (Kinsley, 1985: 9, 10). آدیتی که به عنوان «مادر کبیر» تلقی شده و همه هستی و زندگی را دربر می‌گیرد، در سنتی اخیرتر به عنوان تجسم «زمین» هم ظاهر می‌شود (Lurker, 1994: 7).

الهه «واچ» نیز که نامش به معنی «سخن» است، با گاوماده ارتباط می‌یابد. او که الهام‌بخش حقیقت است، وجود اسرارآمیزی است که شخص را قادر می‌سازد؛ ببیند، بشنود و بفهمد و سپس با واژگانی، طبیعت راستین چیزها را بیان کند. او برانگیزاننده الهام و خیال است. احتمالاً به دلیل نقش او چون بخشنده الهام و بصیرت، «الهه آسمانی»؛ ملکه خدایان نامیده شده است. او نیز مانند آدیتی، الهه‌ای مهربان و باسزاوت است؛ خدای خوراک‌دهنده فراگیری که رشد حیاتی و به همان اندازه برکت و نعمت زبان و الهام را فراهم می‌کند. در وداها، واچ، «گاوماده آسمانی» خوانده شده که به خدایان و انسان‌ها خوراک می‌دهد. او هم‌چنین «مادر» نامیده شده؛ زیرا او است که از خلال نام‌گذاری چیزها به آن‌ها تولد بخشیده است. در نقش او به عنوان خالق، گفته شده که واچ سه ودا را خلق می‌کند. سه ودا به ترتیب برابرند با: زمین (ریگ ودا)، هوا (یاجورودا) و آسمان (سامودا)، (Kinsley, 1985: 11-12). اغلب واچ را با سرسوتی یکی می‌دانند؛ به ویژه در ارتباط با سخن و کلام (ایونس، ۱۳۷۳: ۱۵۸).

تکریم گاوماده در هندوئیسم، به ویژه در «کامادنو» یا «سورابی» قابل مشاهده است. کامادنو یک «گاوماده فراوانی» معجزه-آسا است که هر چه صاحبش آرزو کند، برآورده می‌سازد. او با عنوان (Gou Mata) «مادر همه گاوهای ماده» و هم‌چنین مادر دیگر احشام هم شناخته شده است. در هندوئیسم، همه گاوهای ماده، تجسم زمینی کامادنو هستند. در متون مقدس هندو، درباره کامادنو شرح‌های گوناگونی دیده می‌شود. «جاکوبی»^۶ معتقد است نام «سورابی» به معنی «شخص معطر»، از بوی خاص گاوهای ماده ریشه گرفته است. در فرهنگ سانسکریت-انگلیسی (۱۸۹۹)، «سورابی» معطر، ملیح، باصفا و نیز گاوماده و «زمین» معنی می‌دهد. او گاه

به عنوان ماتریکا، (مادر) الهه توصیف شده است (Mani, 1975: 379-380). به نظر «مادلن بیاردو»، کامادنو یا کامادو نام عام گاوماده مقدس است که سرچشمه همه کامیابی‌ها و نیز شکلی از «دوی» (الهه مادر هندو) است و با زمین -مادر بارور- پرتیوی که اغلب در متن‌های سانسکریت، چون یک گاوماده توصیف شده، پیوسته است. گاوماده مقدس، خلوص، باروری غیرشهوایی،... قربانی و طبیعت مادرانه، تغذیه و معاش زندگی انسان معنی می‌دهد. هندوها باور دارند که همه خدایان در بدن کامادنو مسکن دارند؛ وداهای مقدس، چهارپای او، شاخ‌هایش، تثلیث خدایان برهما (نوک)، ویشنو (میانه) و شیوا (ته شاخ)، چشم‌هایش، خدایان خورشید و ماه و شانه‌هایش، جایگاه خدا-آتش، آگنی و خدا-باد، وایو هستند (Biardeau, 1993: 99)، (تصویر ۶).

تصویر ۶. گاوماده کیهانی (Mookerjee, 2001: 20, 21).

Fig. 6: The cosmic cow (Mookerjee, 2001: 20, 21).

- ایران: در ایران، مسأله اثبات یک الهه گاوماده کاری دشوارتر است. درحالی‌که در تمدن‌های بزرگی مثل: مصر، بین‌النهرین و هند، مدارک تصویری و نوشتاری الهه‌های گاوماده بسیاری را نشان می‌دهند؛ در ایران، این مسأله به دلایل مذهبی و تاریخی با ابهام روبه‌روست. اما حداقل یک مدرک تصویری بر روی مهرهای استوانه‌ای عیلامی در شوش، متعلق به آغاز هزاره سوم پیش از میلاد، وجود چنین الهه‌ای را اثبات می‌کند؛ پیکره‌ای زانو زده، نیم‌رخ یا رویارو با دست‌هایی که اغلب در حد سینه قرار دارند. این پیکره در حالت ایستاده برهنه است، ولی کمربندی دارد که دو سر آن آویزان است. حالت قرار گرفتن دست‌ها و کمربند از مشخصات بسیاری از الهه‌های باروری است.^۷ این‌که این گاوسان انسان‌نما، واقعاً تجسم گاوی الهه حاصلخیزی است، با حالت نشسته گاوسان تأیید می‌شود (تصویر ۷). «فیلیپس اکرمن» این تصویر را «روح گاوان» یا «درواسپ» می‌داند (اکرمن، ۱۳۸۷: ۳۷). درواسپ یا چنان‌چه در متن اوستا آمده «گئوش‌اوروان» یا مطابق کتاب‌های پهلوی «گوشورون»، فرشته موکل چهارپایان است (پورداد، ۱۳۸۴: ۹۷). در متن‌های

تصویر ۷: الهه گاوی بر مهرهای عیلامی، هزاره سوم پیش از میلاد (پوپ-اکرمن، ۱۳۸۷: ۳۶۷).

Fig. 7: Cow Goddess on Elamite seals, 3rd millennium BC (Pope-Eckerman, 2017: 367).

فارسی میانه از او با عنوان «ایزد گوش» هم نام‌برده شده، در اوستای جدید، نگهبان گله و رمه است (بهمردی، ۱۳۹۱: ۹۰). اهمیت او به حدی است که «یشت نهم» به او اختصاص داده شده و «گوش یشت» خوانده می‌شود (پورداد، ۱۳۵۵: ۲۴۵). نکته‌ی اساسی این است که اغلب بر سر مؤنث یا مذکر بودن گوشورون، چه در متن‌های زرتشتی و چه در میان محققان، اعم از اروپایی و ایرانی اختلاف نظرهایی دیده می‌شود. در مورد ترجمه‌ی «گوش» و «اورون» اختلاف نظر کمتر است و غالباً این دو واژه را به «روان گاو» ترجمه و تعبیر کرده‌اند. اما به نظر همه‌ی مفسران، در این ترکیب، تنها به معنی ظاهری ترکیب، یعنی روان گاو توجه نشده، بلکه معنایی انتزاعی و استعاری از آن مراد بوده است.

در خصوص واژه «گوش»، بار تلمه آن را از gav – گاوماده می‌گیرد؛ در حالی که «اشمیت» معتقد است در گاهان، منظور زرتشت از روان گاو، جنسیت آن نیست و تفاوتی میان گاونر و ماده وجود ندارد. در میان ایرانیان، «پورداد» در ترجمه‌ی اوستایی گوش اوروان و معادل پهلوی آن را به معنی «گاونر» تعبیر می‌کند و معتقد است که مقصود از آن، روح نخستین آفریده‌ی اهورامزداست. «چه در آئین مزدیسنا در میان جانداران، گاو ورزا اولین آفریده کردگار است» (بهمردی، ۱۳۹۱: ۸۹). اما به نظر «عالیخانی»، گاو رمزی اساسی در متن‌های اوستایی است. او این رمز را در پیوند با طریقه‌ی مهری می‌بیند که به نظر او از طریقه‌های عرفانی ایران باستان است. به عقیده‌ی عالیخانی، گاو، علاوه بر معنی انفسی و آفاقی، می‌تواند معنی مابعدالطبیعی هم داشته باشد و گاو را همان سپنتا آرمئیتی می‌داند (همان: ۸۹-۹۰). «تاراپوروالا» نیز «گوش» را در حالت وابستگی مفرد معادل با (gau) در سانسکریت به معنی «زمین» می‌داند؛ هم‌چنین واژه «urvan» را از ریشه «var» معادل سنسکریت «vr» به معنی گزینش، انتخاب کردن می‌گیرد و روی هم رفته «گوش اورون» از نظر او به مفهوم «آفرینش زندگی» و بهترین ترجمه‌ی آن «روان مادر زمین» است (همان: ۹۰). برخی نیز سپندارمذ در ایران را که ایزدبانوی «زمین» است و برکت‌بخش، پرورش‌دهنده‌ی آفریدگان، یاری‌دهنده‌ی رمه‌ها، سبزکننده‌ی چراگاه‌ها و درمان‌بخش (اسماعیل‌پور، ۱۳۷۷: ۲۰) با گاوماده‌ی یکسان می‌انگارند. همان‌گونه که دیدیم در هند، آدیتی، پرتیوی و کامادنو نیز معادل «زمین» انگاشته شده‌اند. در ایران، میان گاو و ماه نیز پیوند وجود دارد. اگرمن، با تأکید بر ارتباط میان ماه و گاو یکتا آفریده و ارتباط این دو با باروری و فراوانی غله‌ها و دام، معتقد است نماد گاو احتمالاً با درواسپ که گوش نیز خوانده می‌شود، مربوط است و این وظیفه بعدها به آن‌ها، به‌عنوان حامی دام‌ها سپرده شده و اضافه می‌کند: «احتمالاً درواسپ، ایزدبانوی اصلی باروری نزد آریایی‌هاست و آن‌ها، به‌عنوان یک عنصر بیرونی وارد شده است» (اگرمن، ۱۳۸۷: ۹۸۹).

بنابراین، گزینه‌ی دیگر به‌عنوان الهه-گاوماده در ایران، ایزدبانو آن‌اهیتاست. ایزدبانویی که احتمالاً از دوره‌های دیرینه برای مردم فلات شناخته شده بود و در دوران هخامنشی، اشکانی و ساسانی بار دیگر به ارج و قرب فراوان دست‌یافت (گویری، ۱۳۷۲: ۶). اگرمن، آن‌ها را همان الهه‌ی باروری می‌داند که احتمالاً از اصل

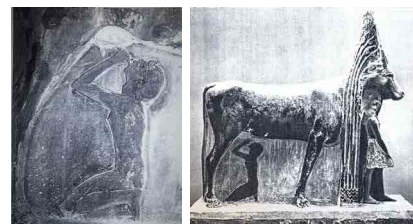
سومری بوده است؛ - یعنی اینانا- الهه باکره خاک و میوه‌ها و آفریدگار نوع بشر (اکرم، ۱۳۸۷: ۲۵۷). نام آناهیتا، مطابق با یشت پنجم، اغلب با آب‌های زمینی و آسمانی، فراوانی و نعمت، زاد و ولد (ذکاء، ۱۳۵۱: ۲۰) و مانند ایشتار همراهی با جنگجویان است (سرافراز، ۱۳۵۴: ۱۰۳). در معبد آناهیتا در بیشاپور، سرستون‌هایی از پیکر گاو به صورت دو پشته نصب بوده و درحال حاضر در بدنه شمالی آن دو مجسمه سرستون گاو باقی مانده است (همان: ۹۳). وجود این سرستون‌ها می‌تواند دلیل خوبی بر ارتباط میان ناهید و گاو ماده و اشاره به کارکردهای این ایزدبانو باشد؛ هم‌چنین ماه بیشتر به شکل هلال و گاه بدر و از میان رنگ‌ها، سفید و از فلزات، نقره را به او منسوب دانسته‌اند (همان: ۲۰).

نمادپردازی گاو ماده-شیر

مصر- همان‌گونه که گاو ماده نمادی مادرانه است؛ شیر گاو ماده، نمادی از بخشش طبیعت و مادر تغذیه‌کننده و پرورش‌دهنده است. در مصر، این باور در مجموعه‌ای حکاکی شده متعلق به سلطنت هجدهم از دوره پادشاهی جدید قابل مشاهده است؛ پیکری قوزکرده درحال شیر خوردن از گاو ماده-هاتور است. این مجموعه در جایگاهی مقدس، اهدا شده به هاتور، در گورستان تب پیدا شده است. در حقیقت هاتور، گاو ماده وحشی زمین‌های باتلاقی بود و در این مجموعه هم سر او از میان نی‌های پایپروس پدیدار می‌شود (تصویر ۸: الف). در کتیبه‌ای الهه چنین می‌گوید: «من در سراسر زمین‌های باتلاقی شمال سرگردان بوده‌ام/ تا آن‌که من در خبثی برای حراست هوروسم توقف کردم»؛ و در جایی دیگر توضیح می‌دهد: «من به پادشاهان با پستانم شیر داده‌ام... من مادر تو هستم...» (Moon, 1991: 87,88). مصریان عقیده داشتند؛ فرعون همان‌گونه که در طفولیت به شیر نیاز داشت، به شیر در جهان دیگر هم نیاز خواهد داشت. این موضوع به بازایش در جهان پس از مرگ مربوط بود (Mackenzie, 1996: 161).

بازنمایی ایزیس درحال شیر دادن به نوزاد هوروس نیز امری است که در هنر مصری مکرر رخ می‌دهد (تصویر ۸: ب). سنگ‌نشته‌ای در موزه لوور پاریس، حاوی دعایی است برای «نوشابه سفید ایزیس» در شکل گاو ماده و در آن چنین آمده است: «و آن که مرده دوست دارد بخورد» (Mackenzie, 1996: 164). هم‌زمان شیر، پیشکش آئینی مناسبی برای قرار دادن روی محراب‌های اهداء شده به ایزیس بود؛ شیر، خوراکی برای خدایان و در عین حال فناپذیران بود. در کتاب عهد عتیق نیز سرزمین موعود چون دیار شیر و عسل توصیف شده است (Cappadona, 1998: 254).

- **بین‌النهرین:** در بین‌النهرین، در دورترین اعصار، در بعضی روایت‌ها، انلیل (یا بعل) را با ایزدبانو نین‌هورساگ «بانوی کوهستان» مربوط می‌دانستند. زمانی که بعل، ویژگی‌های انلیل را پذیرفت، همسرش می‌بایست بعلیت (بعل بانو) لقب می‌گرفت. او اغلب لقب «مادر ایزدان» را داشت که با شیر مقدس خویش، شهریاران برگزیده بعل را تغذیه می‌کرد (تصویر ۸: ج) (ژیران و همکاران، ۱۳۷۵: ۶).

▲ تصویر ۸: الف. الهه-گاو ماده هاتور (Ranke, 1951).

Fig. 8: A. The Cow-Goddess Hathor (Ranke, 1951).

▲ تصویر ۸: ب. الهه ایزیس (Wilkinson, 2003: 146; Quirk, 1992: 60).

Fig. 8: B. Goddess Isis (Wilkinson, 2003: 146; Quirk, 1992: 60).

▲ تصویر ۸: ج. گاو ماده با گوساله‌اش (نین‌هورساگ)، (commons.wikimedia.org; researchgate.net).

Fig. 8: C. Cow with her calf (ninhorsag), (commons.wikimedia.org; researchgate.net).

▲ تصویر ۸: د. کامادنو (سورابی)، (Pattanaik, 2002: 29).

Fig. 8. D. Kamadenu (Surabi), (Pattanaik, 2002: 29).

- **هند:** در بیشتر اسطوره‌های جهان، شیر، اکسیر زندگی، باززایش، ابدیت و نامیرایی است. استعاره‌ای برای مهربانی، مراقبت، شفقت و فراوانی. در سنت هندی، نقش بنیادی شیر، به عنوان سرچشمه جهان در اسطوره‌ای ودایی بیان شده است؛ زمانی که خدایان و ضد خدایان، دلو اقیانوس کیهانی آغازین را برای خلق اولین شیر تکان دادند، به ترتیب گره، خورشید و ماه و سرانجام اکسیر نامیرایی، سومه به وجود آمدند (Tresider, 1997: 133)؛ ازسوی دیگر، آدیتی در طبیعت بخشنده‌اش با گاوماده هم‌سان می‌شود؛ با شیری که در گاوماده کیهانی انباشته شده و مانند غذای روزانه ریزش می‌کند و هرگز تمام نمی‌شود و چون جوهر زندگی در همه آن چه وجود دارد، گردش می‌کند (Mookerjee, 2001: 21). الهه واچ نیز به طریقی با سومه ارتباط می‌یابد. از آنجایی که او حقیقت است و الهام بخش حقیقت، با تقویت سوما، تجسم شخصیت نوشیدنی نشاط‌آور الهام و نامیرایی هم هست (Kinsley, 1985: 11). جالب این‌که در بعضی روایت‌ها، این سرسوتی - که اغلب با واچ هم‌سان می‌شود - است که آمریت یا سومه را در هیمالیا کشف و به خدایان تقدیم می‌کند (ایونس، ۱۳۷۳: ۱۵۸). درمورد زایش کامادنو یا سورابی نیز با این‌که روایت‌های مختلفی وجود دارد، حداقل یکی از آن‌ها کامادنو را با اقیانوس کیهانی شیر پیوند می‌زند؛ مطابق این روایت، وقتی کریشنا و رادا از تفریح و بازی لذت می‌بردند، تشنه شدند و خواستند که شیر بنوشند. پس کریشنا، گاوماده‌ای خلق کرد که سورابی نامیده شد و گاوماده را دوشید (تصویر ۸: د). هنگام نوشیدن شیر، دیگ شیر روی زمین افتاد و شکست. شیر ریخت و «اقیانوس کیهانی شیر» به وجود آمد (Mani, 1975: 381). در سانسکریت، سومه (معادل هومه ایرانی) به چند معنا به کار رفته است؛ شیر، عصاره، شربت، جوهر، آب حیات، ماه، خدای ماه و گیاه سومه (افضل طوسی، ۱۳۹۳: ۳۲۲). در ایران هم شیره گیاه هوم، فدی‌ه‌ای است که به فرشته درواسپ و سروش و آشی و نگه‌وئی (فرشته مؤنث) نثار می‌شود. یکی از عنوان‌های ایزد هوم «دور دارنده مرگ» است (دهالا، ۱۳۷۷: ۱۵۹-۱۶۰). در بخش مهمی از ادبیات ودایی، سومه به عنوان شیر گاوماده معنا می‌یابد؛ به طور مثال، در داستان گاو تواشتری گفته می‌شد که شربت جاودانگی سومه که ایندرا به آن معتاد بود، از شیر گاوی به دست می‌آمد که به تواشتری تعلق داشت. تواشتری با ایندرا دشمنی دیرینه داشت؛ زیرا ایندرا بارها عزم کرده بود تا گاو تواشتری را که شیرش همان شربت جاودانی سومه است بریابد. جایگاه سومه در اقلیم ماه و فضای میانه بود (ذکرگو، ۱۳۷۷: ۱۶۰-۱۶۳).

- **ایران:** در ایران، پیکره‌های سفالی از دوره اشکانی (سده دوم یا سوم پیش از میلاد، شوش) - که ریشه در گذشته‌های دور دارند و در همه تمدن‌های کهن، از جمله عیلام دیده شده‌اند - و زنی را در حال فشردن یا شیر دوشیدن از پستانش نشان می‌دهد، الهه ناهید می‌دانند (تصویر ۸: ه). بسیاری از این پیکره‌ها از گورها به دست آمده‌اند (مقدم، ۱۳۸۰: ۵۴)؛ هم‌چنین در پیکره برهنه زنی در حالت فوق که بر روی تابوت‌های سفالی لعابدار دوره اشکانی به دست آمده‌اند، همان اندیشه کهن تغذیه مرده با شیر در جهان پس از مرگ را در ایران هم بازمی‌یابیم. پیکره‌هایی که برخی آن‌ها را ناهید فرض کرده‌اند (کارگر و سرفراز، ۱۳۵۴: ۶۱).

▲ تصویر ۸: ه. الهه باروری، شوش، دوره اشکانی (سیبرت، ۱۳۹۶: ۲۷۲).

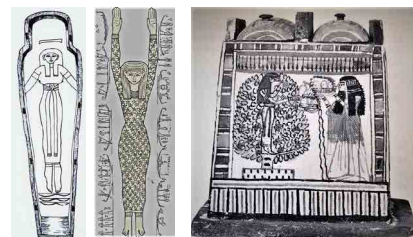
Fig. 8: E. Fertility Goddess, Susa, Parthian period (Siebert, 2016: 272).

گاوماده-درخت زندگی

- **مصر:** مصری‌های باستان، شیر و عسل و گاوماده و زنبور عسل را با درخت ایزدبانوی مادر پیوند می‌دادند (کوپر، ۱۳۷۹: ۲۳۷). در آغاز دوره پادشاهی جدید، نوت، هاتور و ایزیس در هیئت «روان‌های درخت» فراهم کننده غذا، آب و سایه برای درگذشته، در زندگی پس از مرگ ظاهر شده‌اند؛ هم‌چنین تصویر نوت، مکرر در بالا یا ته تابوت‌های چوبی در حالت دراز کردن دست برای پوشاندن یا در آغوش گرفتن متوفی ظاهر می‌شود (تصویر ۹: الف). در اینجا نمادپردازی چوب [درخت]، زهدان الهه را که مرده - برای تولد دوباره - به آن باز می‌گردد، نشان می‌دهد (Wilkinson, 1994: 102). «درخت زندگی» در بهشت مصری، جایی که مرده تغذیه‌اش را از آن دریافت می‌کرد، درخت انجیر بود. جالب این‌که شیرابه درخت انجیر مصری در ظاهر کاملاً شیرمانند است و شاید به همین دلیل این درخت از آغاز با هاتور، نوت و گاه با ایزیس همسان پنداشته می‌شد. این الهه‌ها، به‌ویژه نوت و هاتور با گاوماده آسمانی که شکم پرستاره‌شان، آسمان را شکل می‌داد، پیوسته بودند. «گاوماده مادر» که شیر می‌داد، سرچشمه فرآورده غذایی بود و درختی که به شیوه مشابه شیر می‌داد، شکلی از «الهه مادر» بود؛ به‌ویژه هاتور، اغلب به دو شکل نشان داده می‌شد؛ گاوماده و درخت انجیر مصری، درخت زندگی (تصویر ۹: ب) (Mackenzie, 1996: 159-160). در برخی تصویرها، هاتور گاه به شکل سر گاوماده نشان داده می‌شد که درون شاخه‌های انجیر قرار داشت. درخت انجیر که در ساحل رودی روئیده و سر هاتور، ورود مرده را به دنیای مردگان خوش آمد می‌گوید و به او آب و غذا می‌دهد (ایونس، ۱۳۷۵: ۱۲۵). هاتور با درخت خرما هم پیوند داشت. یکی از عنوان‌های او «ملکه درخت نخل» بود (Lurker, 1994: 143).

در آرامگاه «توتموث سوم»، فرعون نوزاد درحالی که به وسیله درخت انجیر مصری شیر می‌خورد، تصویر شده است. در کنار تصویر، این متن دیده می‌شود: «منخیره از مادرش ایزیس شیر می‌خورد». دست و پستانی انسانی از میان درخت پدیدار شده و برگ‌های درخت روی دست‌های چوب مانند فرعون مالیده شده‌اند. در اسطوره‌شناسی مصر باستان، درخت نقشی پر معنی ایفا می‌کند (تصویر ۹: ج). مصری‌های باستان، آسمان را چون درختی غول پیکر که زمین را گنبدوار پوشانده درک می‌کردند. ستاره‌ها مثل میوه‌ها یا برگ‌ها از درخت آویزان و خدایان بر شاخه‌های آن نشسته بودند. میوه‌های این درخت آسمانی، این قدرت را داشتند که خدایان و ارواح مردگان را در حالت جوانی و دانایی ابدی نگه‌دارند. در بسیاری از تصویرهای مصری، این درخت با دست‌هایی ترسیم شده که هدایایی می‌آورد و یا آب زندگی را از کوزه‌ای می‌ریزد. گاهی اوقات دست‌ها با الهه واقعی جایگزین شده‌اند؛ نشسته بر درخت آسمانی درحال بخشیدن غذا به مرده (Moon, 1997: 70).

- **بین‌النهرین:** در بین‌النهرین، درخت نخل با ایشتار پیوند دارد. روی برخی از مهرها، گاه نماد ایشتار، درخت زندگی با شاه که واسطه باروری از طریق ازدواج

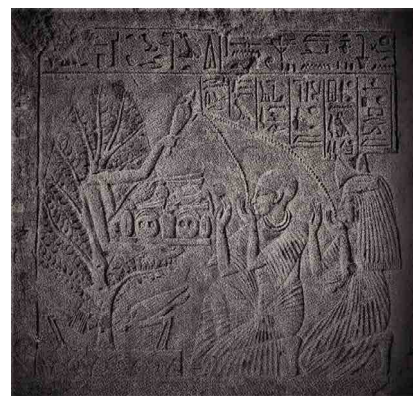
▲ تصویر ۹: الف. تصویر الهه نوت بر تابوت‌ها و هم‌چون درخت زندگی (مأخذ از راست: (Wilkinson, 2003: 161; Wilkinson, 1994: 102) (Quirke, 1992: 491).

Fig. 9: A. The image of the goddess Nut on coffins and as the tree of life (source from the right: (Wilkinson, 2003 161; Wilkinson, 1994: 102) (Quirke, 1992: 491).

▲ تصویر ۹: ب. هاتور به‌عنوان روان درخت (ایونس، ۱۳۷۵: ۱۲۸).

Fig. 9: B. Hathor as the spirit of the tree (Ivans, 1375: 128).

▲ تصویر ۹: ج. ایزیس به‌عنوان روان درخت (هوک، ۱۳۷۲: ۲۲۵).

Fig. 9: C. Isis as the spirit of the tree (Hook, 1372: 225).

► تصویر ۱۰: الف. اینانا و درخت زندگی (گری، ۱۳۷۸: ۹۸، ۹۶).

Fig. 1. A. Inanna and the Tree of Life (Gray, 1378: 98, 96).

▲ تصویر ۱۰: ب. نین هورساگ و درخت زندگی (doormann.tripod.com).

Fig. 10. B. Ninhorsag and the Tree of Life (doormann.tripod.com).

مقدس با یک کاهنه است، دیده می‌شود (تصویر ۱۰: الف، ب). در لوحی شهریار چنین می‌گوید: «من آن مردَم که اینانا، شهبانوی آسمان و زمین به همسری خویش برگزیده است». در محلی در نزدیکی رأس الشمره، مربوط به سده چهاردهم پیش از میلاد، بر روی روکش عاج یک جعبه جواهرات، نقش خدایانوی مادری دیده می‌شود که به جای درخت زندگی بین دو بز با شاخ بلند قرار گرفته و بزها را با خوشه غلات غذا می‌دهد (تصویر ۱۰: ج). محققان معتقدند که واژه «عاشره» در کتاب مقدس، درخت یا درختستانی است که با کیش باروری پیوند دارد. عاشره نماد «مادر» و مفهومی است که در لوح رأس الشمره، همانند کنعانی ایشتار یا اینانا در بین‌النهرین است (گری، ۱۳۷۸: ۱۰۳).

- **هند:** در آئین هندو، درختان «ثمردهنده شیر» با گاوماده مقدس، سورابی پیوسته هستند. از شیر او که مثل آبشار روی زمین می‌ریزد، «اقیانوس شیر» مقدس به وجود می‌آید. بچه‌های او، چهار الهه گاوماده از چهار ربع هستند؛ یکی از آن‌ها به نام «آنالا»، هفت نوع درخت تولید می‌کند که میوه‌های گوشتالو ثمر می‌دهند (Moon, 1997: 170). در سنت هندو، آدیتی نیز به عنوان مادر آدیتیاها که دوازده صورت خورشید، جلوه‌های مختلف ذات بخش ناپذیر آدیتی هستند؛ با ذات یگانه درخت زندگی متناظر است (گنون، ۱۳۷۴: ۱۰۱).

- **ایران:** در ایران، هوم سفید یا گئوکرن با آناهیتا پیوند دارد که «درمان بخش و دور از آرایش است و در سرچشمه آب‌های اردویسور آناهیتا روییده و اکسیر زندگانی جاویدان از آن به دست می‌آید» (بندش، بخش هفدهم، بند یکم)؛ از سوی دیگر، در غالب فرهنگ‌ها، دو رمز آب و ماه نیز با هم پیوسته‌اند. اگرمن، درواسپ را با ماه مربوط می‌داند و معتقد است در اسطوره‌های ایران، دو ایزدبانو بر باروری و فراوانی نسل آدمی نظارت دارند و هر دوی آن‌ها از دورانی بس متقدم‌تر شخصیت یافته بودند؛ درواسپ یا «روح گاو» که با ماه عجین بوده و آناهیتا یا فرشته آب که ایزدبانوی باروری کشتزارها، حامی گله‌های گاو و گوسفند و نگهبان زایمان نیز بود (اگرمن، ۱۳۸۷: ۲۵۶). اگرمن در جای دیگری، پس از تأکید بر وجود یک ایزدبانوی باروری که از دیرباز وجود داشته و در همه جا یافت شده، می‌نویسد که در هزاره سوم پیش از میلاد این ایزدبانو در آسمان جای گرفت تا به پدیده‌ای اختری - یعنی ماه - شخصیت بخشد. این ایزدبانوی باروری، ماه بر روی بعضی مهرها در پیوند با مار ظاهر می‌شود که نشان دهنده جو آبگون است و اضافه می‌کند: «ارتباط ماه با این هیئت مادینه، بازگوی ترکیب بندی نمادین دیگری با سابقه دیرین، یعنی درخت است... (اگرمن، ۱۳۸۷: ۱۰۵۲-۱۰۵۱)؛ از سوی دیگر، واژه «گئوکرن» از سوی اغلب محققان، به معنای گاو شاخ تعبیر شده که نام درختی افسانه‌ای در دریای فراخکرد است که در تفسیرهای پهلوی از آن به هوم سفید یاد شده و در بندهش

▲ تصویر ۱۰: ج. آشره به عنوان درخت زندگی (سیبرت، ۱۳۹۶: ۲۳۵).

Fig. 10: C. Asherah as a tree of life (Siebert, 2016: 235).

آمده که هوم ایزد اندر گوکرن است و فرشکرد سازی به یاری آن انجام می‌شود. بدین‌گونه که از پیه گاو هدیوش و هوم سپید، خوراکی به‌نام انوش آرایند و به همه مردم دهند تا بر اثر آن همه مردم جاودانه شوند (بهار، ۱۳۷۵: ۱۱۶). در مورد تعبیر اساطیر ایران البته باید احتیاط کرد؛ اما مانند سایر فرهنگ‌ها می‌توان ارتباط یک الهه - گاوماده - درخت و نوشیدنی بی‌مرگی را در میان این مفاهیم یافت. بر مهوری کوشانی، گاه تصویر الهه‌ای سوار بر شیر دیده می‌شود که داس ماه نو بالای سر او است و گاه داس ماه نو پشت سر الهه است که برخی آن الهه را ناهید می‌دانند (مقدم، ۱۳۸۰: ۱۰۵). هم‌چنین اکرمین، انار را با درخت «بس‌تخمه» یکی دانسته است. انار از نمادهای ناهید است (تصویر ۱۱). نقش انار هم‌چنین بر مفرغ‌های لرستان با نقش الهه‌ای که او را «اشی» می‌دانند، همراه شده است (افضل طوسی، ۱۳۹۳: ۲۳۳).

▲ تصویر ۱۱: آناهیتا با نماد انار (آرشیو موزه ارمنی‌تاز).

Fig. 11: Anahita with pomegranate symbol (Hermitage Museum archive).

بحث و تحلیل

در ایران، برخی محققان برای گوشورون معادل «زمین-مادر» را به‌کار می‌برند؛ همان‌طور که در سنتی اخیرتر، آدیتی، پرثیوی و کامادنو به‌عنوان گاوماده با «زمین» برابر گرفته شده‌اند. سرودی در اثر وودا، زمین را چنین تقدیس می‌کند: «زمین، مادر است و من پسر زمین»، «او زهدان همه است»، «او شیر را برای همه فرزندان، به پیش جاری و روان می‌سازد» (Auer Falk, 1986: 303) در یسنای یک نیز آمده است: «زمین را می‌ستائیم. زمین که ما را زائید. زنان را می‌ستائیم» (بویس، ۱۳۷۵: ۱۵). بعضی از محققان، اهوره‌مزدا و سپنتا آرمئیتی را همان خدایان سابق آسمان و زمین، مشابه دیگر فرهنگ‌ها تفسیر کرده‌اند. در یشتی ویژه «ارتی» (Arti)، اهوره‌مزدا پدر او و سپنتا آرمئیتی مادر او نامیده شده است. «کومون» از جمله محققانی است که معتقد است این همان روایت اسطوره بدوی عروسی میان آسمان و زمین است (دوشن‌گیمین، ۱۳۸۵: ۷۰). «میرچا الیاده» نیز در کتاب رساله در تاریخ ادیان ضمن اشاره به ازدواج میان آسمان و زمین، به ویژگی خدایان آسمان و هم‌سان شدن آنان با ورزه‌گاو و زمین با گاوماده تأکید می‌کند (الیاده، ۱۳۷۶: ۹۶).

از سوی دیگر، دیدیم که درخت زندگی اغلب با الهه‌های بزرگ گاوماده و سویی مادارانة آن‌ها هم‌پوشانی دارد. در اسطوره‌های جهان، گیاهان مقدس و خدایان نباتی، هم مؤنث، هم مذکر بوده‌اند؛ اما گیاهان با زمین و آب‌ها پیوند دارند. بنابراین اغلب به نیروهای زنانه پیوسته‌اند. سرودی از «یاجورودای هندی» می‌گوید: «ای گیاهان، شما که مادران هستید، من شما را چون الهه‌ها خوشباش می‌گویم» (Auer Falk, 1986: 306). درخت، نماد چرخه زندگی، مرگ و رستاخیز است و چون مانند گیاهان، بذرهایی برای زایش‌های بی‌پایی دربر دارد، نماد رشد، قدرت آفرینندگی و ابدیت است (Cappadona, 1998: 365). از سوی دیگر، گیاه سومه نیز که برای هند و ایرانیان مقدس بود، گاه چون چشمه یا جویبار تعبیر شده است (الیاده، ۱۳۷۶: ۲۷۲) این رمزپردازی پیچیده می‌تواند معلول ارتباط

میان دو رمز آب و گیاه باشد. در نوشته‌ای از هندوها آمده است: «آب، تو سرچشمه هر چیز و تمامی وجودی». در اسطوره‌های جهان، آب، رمزی پیچیده است و رمز آفرینش، مخزن همه‌ی جرثومه‌ها و سرچشمه و زهدان همه‌ی امکانات هستی است. ریگ‌ودا، آب را «اکسیر بی‌مرگی» نامیده و آن را با نوشیدنی آمریت؛ شربت ابدیت، موجب طول عمر و بخشندگی نیروی آفرینندگی و اصل هر درمانی دانسته است (همان: ۱۹۳، ۱۸۹). بنابراین، ویژگی‌های سومه به‌عنوان مایع زندگی و تجدید حیات در رمزپردازی آب هم وجود دارند. ازسوی دیگر، پیوند میان آب و گیاه یا درخت نیز در بسیاری از اسطوره‌های جهان و از جمله ایران تأکید شده است. در کنار اوپانیشاده، «رود جاوید» (Vijara nadi)، رودی که تجدید حیات می‌کند، در کنار «درخت پشتیبان» و منشأ سری هر دو در آسمان است (همان: ۱۹۳) مانند درخت انجیر مصری که در کنار رودی روئیده است. هوم سفید یا گئوکرن نیز که در سرچشمه‌ی آب‌های آن‌اهیتا روئیده و اکسیر زندگی جاوید از آن به‌دست می‌آید، منشأ آسمانی دارد. اسطوره‌ای در هند نیز «چشمه‌ی جوانی جاوید» را با سرسوتی یا واچ پیوند می‌زند؛ کیاوانا، با آشوبین‌ها پیمان می‌بندد تا چنان‌چه وی را جوان سازند، از نوشابه‌ی سومه که مخصوص خدایان است به آن‌ها بدهد. آشوبین‌ها نیز او را به چشمه‌ای که مترادف با سرسوتی یا رود کلام ایزدی، واچ است می‌برند و کیاوانا پس از وارد شدن در آب، جوان و تابناک چون خدایان می‌شود (همان: ۲۸۲).

هم‌چنین درواسپ یا گوشورون و آن‌اهیتا با ماه پیوند دارند. در اسطوره‌ها اغلب آب و ماه با یک‌دیگر پیوسته‌اند و یا همانند شده‌اند. به عقیده‌ی الیاده از دوره‌ی پیش‌ازتاریخ، آب-ماه-زن و باروری با یک‌دیگر پیوند داده شده‌اند. حتی از دوران پارینه‌سنگی نیز منحنی حلزونی‌شکل، رمز بارآوری آب و ماه بوده که روی پیکره‌های زنانه نقش شده است (همان: ۱۹۰). در اوستا نیز گفته شده تخمه‌ی همه‌ی آب‌های روی زمین در ماه است (کویاجی، ۱۳۵۴: ۵۴). آب و ماه با رستنی‌ها نیز پیوند دارند و در پشت‌ها آمده است که گیاهان به سبب گرمای ماه می‌رویند. قداست آب و ماه در سومه و هومه‌ی هند و ایرانی هم دیده می‌شود (الیاده، ۱۳۷۶: ۱۶۷). به‌همین دلیل آن‌اهیتا، الهه‌ی ایرانی، الهه‌ای قمری شناخته می‌شود (همان: ۱۶۵). در مصر نیز در تعبیری پیچیده، شیر الهه‌ی نوت، به‌عنوان آسمان پرستاره به ماه تشبیه شده که همچون شیر از پستان‌های الهه‌ی جاری می‌شود (Mackenzie, 1996: 89) که احتمالاً مقصود نور ماه است. در سومر باستان نیز تعبیری مشابه از نور ماه دیده شده است؛ در سرودی که به‌نظر می‌رسد نور ماه را به جریان شیر گاوماده تشبیه کرده است: «سپیدی گاو، روشنی ماه که بالا می‌رود/ لب‌خنده آسمان افسار گاو/ گشوده/ گاوهای بسیار در آغل‌های بسیار/ بر تخته‌ای شیر گاو باردار جاری است» (شوالیه-گربران، ۱۳۸۵: ۶۷۱). پیش از این نوشتیم که سومه‌ی هندی گاه با شیر گاوماده هم‌سان شده است. در اسطوره‌های ایران هم هومه با شیره‌ی ماه همانند شده است (الیاده، ۱۳۷۶: ۱۶۵) در جدول ۱، خلاصه‌ی مطالب با سه نماد اصلی درج گردیده است.

جدول ۱: جدول تطبیقی سه نماد: گاوماده، شیر، درخت زندگی با الهه‌های-گاوماده (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 1: Comparative table of three symbols: Cow, Lion, tree of life with Cow-Goddesses (Authors, 1400).

الهه - گاوماده	نماد شیر	درخت زندگی
مصر	هاتور	درخت انجیر مصری / نخل
	نوت	درخت انجیر مصری
	ایزیس	درخت انجیر مصری
بین‌النهرین	اینانا / ایشتار	نخل
	نین‌هورساگ	نخل
هند	آدیتی	درخت زندگی؟
	واچ / سرسوتی	سومه
	کامادنو / سورابی	سومه / درخت ثمردهنده شیر
ایران	گوشورون / درواسپ	هوم / هئومه
	سپندارمذ	هوم / هئومه
	اناهیتا	هوم سفید، انار

نتیجه‌گیری

در غالب اسطوره‌های جهان، خدایان و الهه‌ها گاونر یا ماده بودند. بسیاری از الهه‌های مادر یا بزرگ باستانی با گاوماده هم‌سان پنداشته می‌شدند. این نماد دارای سویه مادرانه و شیر او نماد تغذیه جهانی بود. غالباً الهه‌ها، مادر خدایان و انسان‌ها هستند؛ در مصر، گاوماده، مادر فراغنه و حامی و تغذیه‌کننده مردگان در جهان پس از مرگ بود. اندیشه تغذیه از الهه-گاوماده در بین‌النهرین هم دیده می‌شود. در فلات ایران نیز، پیکره‌های گلی از زنان درحالی‌که پستان خود را به دست دارند، یافت شده که ایده مادرانه و تغذیه را نشان می‌دهد. این قبیل پیکره‌ها از گذشته‌های دور تا تمدن عیلام و سپس دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی ساخته می‌شدند. بر روی تابوت‌های سفالی اشکانی، وجود پیکره‌ای برهنه که پستان خود را برای دوشیدن به دست گرفته و برخی او را ناهید قلمداد می‌کنند، همان ایده کهن مصری و تمدن‌های مشابه پیرو آئین‌های باروری را نشان می‌دهد. وجود مَه‌ری عیلامی از اوایل هزاره سوم پیش از میلاد نشان می‌دهد که مردم بومی فلات نیز با چنین الهه‌ای آشنا بودند. در این گفتار به سه الهه گوشورون (درواسپ)، سپندارمذ و اناهیتا به عنوان گزینه مناسب الهه-گاوماده پرداخته شد. به نظر می‌رسد گوشورون و سپندارمذ که با «زمین» پیوسته هستند، مشابه همین ایده در بین‌النهرین (نین‌هورساگ) و به‌ویژه هند باشند. در هند، آدیتی، پرتیوی و کامادنو اغلب با «زمین» هم‌سان پنداشته شده‌اند. غالب الهه‌هایی که در این گفتار

ذکر گردیدند با درخت زندگی نیز پیوند دارند. در ایران نیز انگاره «درخت زندگی» که ریشه‌ای قدیمی در فرهنگ‌های نوسنگی و شاید قبل‌تر دارد، دیده می‌شود. هومه در ایران به درواسپ نثار می‌شد و به‌ویژه با آناهیتا به‌عنوان الهه‌ی آب‌ها همراه است. در اسطوره‌های هندی، سومه در مواردی با شیر گاوماده یکی شده و با آدیتی، واچ و کامادنو پیوند دارد. در هند، گاه سومه با آب‌ها که نمادی گسترده است یکسان شده و در ایران، درخت گوگرد یا هوم سفید که نام گاو در آن به‌کار رفته و اکسیر زندگی جاوید از آن به‌دست می‌آید، در سرچشمه‌ی آب‌های آناهیتا روییده است؛ ازسوی دیگر، آب‌ها همواره در فلات ایران با ماه همراه بوده‌اند. ماه در دوره‌هایی با درواسپ و سپس با آناهیتا پیوند یافته است.

پی‌نوشت

1. Nabta Playa
۲. نوبیا؛ منطقه‌ای در حاشیه رود نیل که اکنون میان کشورهای مصر و سودان قرار گرفته است.
۳. «الهه بزرگ»، «الهه مادر»، یا «مادر کبیر» به کلیه پدیده‌های طبیعی اطلاق می‌شود که زنانه به‌نظر می‌رسند یا مشابه با کارکرد فیزیکی زنان هستند (Auer Falk, 1986: 308).
4. u.sun.zi.an.na
5. Kamadhenu/ Surabhi
6. Jacobi
۷. اشاره «اکرمین» به حالت دست‌ها زیر پستان‌ها در پیکره‌های زنانه بسیاری است که در سایت‌های مختلف نوسنگی به‌دست آمده‌اند. درمورد کمریند، کمریند ایزیس موسوم به «Thet» مشهور است (Cappadona, 1998: 359).

کتابنامه

- اباذری، یوسف، و همکاران، ۱۳۷۲، ادیان جهان باستان. ج. ۲، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم، ۱۳۷۷، اسطوره، بیان نمادین. تهران: سروش.
- افضل طوسی، عفت‌السادات، ۱۳۹۳، طبیعت در هنر باستان. تهران: دانشگاه الزهراء، مرکب سپید.
- الیاده، میرچا، ۱۳۷۶، رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- ایونس، ورونیکا، ۱۳۷۳، شناخت اساطیر هند. ترجمه باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر.
- ایونس، ورونیکا، ۱۳۷۵، اساطیر مصر. ترجمه باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر.
- بویس، مری، ۱۳۷۵، تاریخ کیش زرتشت. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، ج. ۲، چاپ اول، تهران: توس.
- بهار، مهرداد، ۱۳۷۵، پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: نشر آگه.
- بهمردی، اردشیر، ۱۳۹۱، «ساختار و معنای گئوش اورون در گاهان». نشریه پژوهشنامه ادب حماسی، ۸ (۱۴): ۸۷-۹۲.
- پوپ، آرتور اپهام؛ و اکرمین، فیلیس، ۱۳۸۷، «سیری در هنر ایران (از دوره پیش‌اتاریخ تا امروز)». ترجمه پرویز مرزبان و همکاران، ج. ۱ و ۲، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- پورداود، ابراهیم، ۱۳۵۵، فرهنگ ایران باستان. بخش نخست، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پورداود، ابراهیم، ۱۳۸۴، گات‌ها (کهن‌ترین بخش‌های اوستا). تهران: انتشارات اساطیر.
- دوشن، گیمن. ژ، ۱۳۷۸، اورمزد و اهریمن (ماجرای دوگانه باوری در عهد باستان). ترجمه عباس باقری، چاپ اول، تهران: فرزانه.
- دهالا، مانک جی نوشیروان جی، ۱۳۷۷، خدانشناسی زرتشتی (از باستانی‌ترین زمان تا هزار سال پیش (میلاد))، ترجمه رستم شهرزادی، تهران: مؤسسه انتشاراتی فرهنگی فرّوهر.
- دیز، ارنست؛ شوان، فریتیوف، ۱۳۸۶، جهان اسطوره‌شناسی ۲، ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۵۱، «پرتوی نوین بر دین هخامنشیان». نشریه هنر و مردم، ۱۲۴.
- ذکرگو، امیرحسین، ۱۳۷۷، اسرار اساطیر هند (خدایان ودایی). تهران: انتشارات فکرروز.
- رفیق مغول، محمد، ۱۳۶۹، «پیوندهای فرهنگی سند و پنجاب با ایران در دوران پیش‌ازتاریخ (۱۰۰۰ تا ۵۰۰۰ پ.م.)»، باستان‌شناسی و تاریخ، ۴ (۱): ۱۶-۲۵.
- زرنر، آر. سی، ۱۳۸۴، طلوع و غروب زرتشتی‌گری. ترجمه تیمور قادری، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- ژیران، فو؛ لاکوئه، ک.؛ و دلپورت، ل.، ۱۳۷۵، فرهنگ اساطیر آشور و بابل. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: انتشارات فکرروز.
- سیبرت، ایلسه، ۱۳۹۶، زن در اساطیر شرق باستان. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: نشر پژوهاک فرزانه.
- شوالیه، ژان؛ و گریبان، آلن، ۱۳۸۵، فرهنگ نمادها. ترجمه و تحقیق: سودابه فضائلی، ج ۴، تهران: انتشارات جیحون.
- کارگر سرافراز، علی‌اکبر، ۱۳۵۴، آناهیتا معبد عظیم بیشاپور. تهران: انتشارات مرکز باستان‌شناسی ایران.
- کنتنو، ژرژ، ۱۳۴۳، تمدن‌های باستانی خاور نزدیک. ترجمه علی اصغر سروش، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.
- کوپر، جی. سی.، ۱۳۷۹، فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: نشر فرشاد.
- کویاجی، ج. ک.، ۱۳۵۳، آئین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان. ترجمه جلیل دوستخواه، تهران: شرکت کتاب‌های جیبی، فرانکلین.
- گری، جان، ۱۳۷۸، اساطیر خاور نزدیک، ترجمه باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر.
- گویری، سوزان، ۱۳۷۲، آناهیتا در اسطوره‌های ایرانی. تهران: انتشارات جمال‌الحق.

- گنون، رنه، ۱۳۷۴، معانی رمز صلیب. ترجمه بابک عالیخانی، تهران: سروش.
- لیک، گوندولین، ۱۳۸۹، فرهنگ اساطیر شرق باستان. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: انتشارات طهوری.
- مقدم، محمد، ۱۳۸۰، جستار درباره مهر و ناهید. تهران: انتشارات هیرمند.
- مهرآز، رحمت الله، بی‌تا، آرمان‌های انسانی در فرهنگ و هنر ایران. تهران: انتشارات دانشگاه ملی.
- ویو، ژ، ۱۳۷۵، اساطیر مصر. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور، تهران: انتشارات فکر روز.
- هال، جیمز، ۱۳۸۰، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- هوک، ساموئل هنری، ۱۳۷۲، اساطیر خاورمیانه. ترجمه علی اصغر بهرامی و فرنگیس مزدآپور، تهران: انتشارات روشنگران.

- Abazari, Y., 1993, *The religions of the ancient world*. Vol. 2, Tehran: Moasese-ye motaleat va tahghihat-e farhangi. [in Persian]
- Afzaltousi, E., 2014, *Nature in ancient art*. Tehran: University of Alzahra- Morakab-e Sepid. [in Persian]
- Akurgal, E., 1970, *Ancient civilizations and ruins of Turkey* (from Prehistoric times until the end of the Roman Empire), Istanbul.
- Andrews, C., 1994, *Amulets of ancient Egypt*. London: British Museum.
- Bahar, M., 1996, *Pajoheshi dar asatir-e Iran*. Tehran: Agah. [in Persian]
- Behmardi, A., 2012, "Geush Urvan, its structure and meaning in Gahan from the standpoint of western scientists and Zoroastrian tradition". *The journal of Epic literature*, 8 (14): 85-96. [in Persian]
- Biardeau, M., 1993, *Kamadhenu, The religious cow symbol of prosperity*. University of Shicago.
- Black, J. & Green, A., 1992, *Gods, demons and symbols of ancient Mesopotamia*. London, British Museum.
- Boyce, M., 1996, *A history of Zoroastrianism*. Translated by: Homayoun Sanatizadeh, Vol. 2, Tehran: Toos. [in Persian]
- Budge, E. A., 1969, *The gods of the Egyptians*. Vol. 1, New York, Dover Pub. Inc.
- Cappadona, D. A., 1998, *A Dictionary of women in religious art*. Oxford University.
- Caubet, A. & Pouyssegur, P., 1997, *The ancient Near East*. Paris: Terrail.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A., 2006, *Dictionnaire des symboles: mythes*,

reves, coutumes. Translated and research; Soodabeh Fazaeli, Vol. 4, Tehran: Jeyhoun. [in Persian]

- Contenau, G., 1964, *Histoire des anciennes civilisations du proche orient*. Translated by: Ali- Asghar Soroush, Tehran: Sazman-e ketabha-ye jibi. [in Persian]

- Cooper, J., C., 2000, *An illustrated encyclopedia of tradional symbols*. Translated by: Malihe Karbasian, Tehran:, Farshad. [in Persian]

- Coyajee, J. C., 1974, *Cults and legends of ancient Iran and China*. Translated by: Jalil Doŝtkhah, Tehran: Ketabh-ye jibi- Franklin. [in Persian]

- Daze, E., 2007, *The world of mythology. 2*, Translated by: Jalal Sattarie, Tehran, Markaz. [in Persian]

- Dehala, M. ji. N. ji., 1998, *Khoda shenasi-e Zartoushti*. Translated by: Roostam Shahrzadi, Tehran: Farvahar. [in Persian]

- Duchesne-Guillemain, J., 1999, *Ormazd et Ahriman (L'Aventure dualiste dans l'antiqite)*. Translated by: Abbas Bagheri, Tehran: Farzan. [in Persian]

- Eliade, M., 1986, *The Ency. Of religion*, Vol. 5. 6, New York, London: Mac Millian Pub.

- Eliade, M., 1997, *Traite' d'histoir des religions*. Traduit en person par Djalal Sattari, Tehran: Soroush. [in Persian]

- Gaviri, S., 1993, *Anahita in the ancient Iranian mythology*. Tehran: Jamal-al hagh. [in Persian]

- Gray, J., 1999, *Near Eastern mythology*. Translated by: Bajelan Farrokhi, Tehran: Asatir. [in Persian]

- Gue`non, R., 1995, *Le symbolism de la croix*. Translated by: Babak Alikhani, Tehran: Soroush. [in Persian]

- Guirand, F. & Delaporte, L. J., 1996, *Assyro-Babylonian mythology*. Translated by: Abolghasem Ismailpour, Tehran: Fekr-e rooz. [in Persian]

- Hall, J., 2001, *Illustrated dictionary of symbols in Eastern and western art*. Translated by: Roghayeh Behzadi, Tehran: Farhang-e Moaser. [in Persian]

- Hart, G., 1993, *A dic. of Egyptian gods and goddesses*. London: New York.

- Hooke, Samuel Henry, 1993, *Middle Eastern mythology*, Translated by Ali Asghar Bahrami- Farangis Mazdapour, Tehran, Rooshangaran. [in Persian]

- Ilse, S., 2017, *Women in ancient Near East*. Translated by: Roghayeh Behzadi, Tehran: Pejvak-e Farzan. [in Persian]

- Ions, V., 1994, *Indian mythology*. Translated by: Bajelan Faroukhi, Tehran: Asatir. [in Persian]

- Ions, V., 1996, *Egyptian mythology*. Translated by: Bajelan Faroukhi, Tehran: Asatir. [in Persian]
- Ismailpour, A., 1998, *Myths, the symbolic expression*. Tehran: Soroush. [in Persian].
- Jacobsen, T., 1979, *The treasures of darkness*. Yale University Press.
- Jennings, S., 2005, *Goddesses*. Hay House Inc.
- Kargar Sarafranz, A. A., 1975, *Anahita; Maebad-e azim-e Bishapour*. Tehran: Markaz-e Bastan shenasi-e Iran. [in Persian]
- Kinsley, D., 1985, *Hindu goddesses*. Printed in India, Motial Banarsidass.
- Lahiji, Sh. & Kar, M., 1992, *The quest for identity*. The image of Iranian women in prehistory and history, Tehran, Rooshangaran. [in Persian]
- Leick, G., 1991, *A dictionary of ancient Near Eastern mythology*. London: New York, Routledge.
- Leick, G., 2010, *A dictionary of ancient Near Eastern mythology*. Translated by: Roghayeh Behzadi, Tehran: Tahouri. [in Persian]
- Lurker, M., 1994, *A dictionary of gods and goddesses, devils and demons*. London: New York: Routledge.
- Mackenzie, D. A., 1996, *The migration of symbols*. London: New York, Routledge.
- Mani, V., 1975, *Puranic Encyclopedia*. Delhi, Motial, Banarsidass.
- Matthews, J. & Caithlin, 2005, *The Ency. Of magical creatures*, London, HarperElements.
- Mehraz, R., 1976, *Armanha-ye Ensani dar farhang va honar-e Iran*. Tehran: University of Melli. [in Persian]
- Moghadam, M., 2001, *Joštar dar bare-ye Mehr va Nahid*. Tehran: Hirmand. [in Persian]
- Mookerjee, A., 2001, *Kali (The Feminine Force)*. London: Thames & Hudson.
- Moon, B., 1997, *An Encyclopedia of archetypal symbolism*. Shambhala.
- Pattanaik, D., 2002, *Devi, the Mother Goddess*. Mumbai, Vakils, Feffer & Simons Ltd.
- Pope, A. U. & Ackerman, Ph., 2008, *A survey of Persian art; from prehistoric times to the present*. Translated by: Parviz Marzban & Others, Vol. 1. 2, Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Pourdauod, E., 1976, *Farhang-e Iran-e Bastan*. Vol. 1, Tehran University. [in Persian]

- Pourdault, E., 2005, *Gatha (Kohan tarin Bakhshha-ye Avesta)*. Tehran, Asatir. [in Persian]
- Quirk, S., 1992, *Ancient Egyptian Religion*. British Museum Press.
- Rafigh Moghol, M., 1990, "Peyvandha-ye farhangi-e Send va Panjab ba Iran dar dooran-e Pish az Tarikh (1000-5000 BC)". *Bāstan shenasi va Tarikh*, 4, (1): 16-25. [in Persian]
- Roaf, M., 1990, *Cultural atlas of Mesopotamia and the ancient Near East*. New York: Oxford, Facts on File.
- Ranke, H., 1951, *Masterpieces of Egyptian art, Basel*. London: Holbein.
- Tresidder, J., 1997, *A Dictionary of symbols*. San Francisco, Chronicle Books.
- Vieu, J., 1996, *The myths of Egypt*. Translated by: Abolghassem Ismailpour, Tehran: Fekr-e rooz. [in Persian]
- Wiedemann, A., 2003, *Religion of the Ancient Egyptians*. Mineola New York, Dover Pub.
- Wilkinson, R. H., 1994, *Symbol and magic in Egyptian art*. London: Thames & Hudson.
- Wilkinson, R. H., 2003, *The complete gods and goddesses of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Zaehner, R., Ch., 2005, *The dawn and twilight of Zoroastrianism*. Translated by: Teimur Ghaderi, Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Zoka, Y., 1972, "Partovi novin bar din-e Hakhamaneshi". *Honar va mardom*, 124. [in Persian]
- Zekrgoo, A. H., 1998, *Secrecy of Indian myths Vedic gods*. Tehran: Fekr-e rooz. [in Persian]